

and the Southern Ukraine. Severe selective sampling of certain shell types of various origins (in some cases from the far natural localities), most probably reflects the originality of cultural traditions and development of population's relations of the neighbouring territories. Irregular and selective distribution of certain adornment types made of shells in cultural layer at settlements and sites confirmed by the same distribution of other adornment types (made of tusk, stone, amber, and animal teeth), and compared with individual set of decorations on clothes and human bodies based on the data from the European burials, reflects the functioning of the system of signs and symbols, which was bearing the information on the group members, their structure, as well as on the inner and external relations and contacts with groups on the neighbouring hunting territories.

Е.В. Овчинников

РОЗПИСНА КЕРАМІКА КАНІВСЬКОЇ ГРУПИ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

Аналіз розписної кераміки канівської групи Кукутень-Трипілля демонструє її самотність на тлі сусідніх локальних явищ.

К л ю ч о в і с л о в а: Кукутень-Трипілля, канівська група, кераміка, морфологія, технологія, орнаментальна схема, фаза розвитку.

Серед решток матеріальної культури саме кераміка найкращим чином відображає локально-хронологічні відмінності, тож вважається найліпшим маркером відносної хронології пам'яток, що дає можливість прослідкувати їхню генетичну належність. Для «Західного Трипілля» («західнотрипільська культура», ЗТК¹) таким індикатором є розписна кераміка.

¹ До виділення «західнотрипільської культури» впритул підвели порівняно нещодавні дослідження окремих локальних варіантів (див., напр.: Рижов 1999; 2007; Ткачук 2002; Овчинников 2007; 2009). Гостра необхідність у оформленні єдиної структури культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля спричинена, зокрема, співіснуванням на етапах В II і С I «східнотрипільської культури» (СТК, за О.В. Цвек), обґрунтованість виділення якої не викликає сумнівів у більшості вчених, і низки «західнотрипільських» локальних груп, об'єднаних поки що лише просторовим поняттям «ареал». На наш погляд, послідовна робота над структурою «Західного Трипілля» в межах випрацьованої понятійної колонки «пам'ятка — тип пам'ятки — локально-хронологічний варіант — археологічна культура (АК)», яка потребує розробки всіх аспектів матеріальної культури (а не лише вивчення морфолого-стилістичних особливостей посуду), дозволить з'ясувати глибинну сутність процесів становлення та існування «західнотрипільського» суспільства. Подальша доля понять «ЗТК» і «СТК» — або поділ на окремі АК (за Т.Г. Мовшею), або укрупнення за рахунок розширення просторових і часових меж («прекутено-трипільська» і «кукутено-трипільська» культури, за Н.Б. Бурдо) — завдання на майбутнє.

© Е.В. ОВЧИННИКОВ, 2012

Канівська локальна група «Західного Трипілля» — це доволі великий масив пам'яток (нині відомо близько 90 пунктів), який займає частину лісостепової смуги Правобережжя Середньої Наддніпряниці вздовж течії Росі, Вільшанки і частково басейн Тясмина та охоплює площу приблизно 80 км уздовж Дніпра і 60 км углиб Буго-Дніпровського межиріччя. Південно-західна межа проходить по вододілу Південного Бугу і Дніпра.

Ми розглядаємо канівську групу як цілісне явище з визначеними територіальними і хронологічними параметрами, як окремий локально-хронологічний варіант археологічної культури (в цьому випадку — ЗТК) в його загальноприйнятому розумінні (Генинг і др., 1990, с. 123—126). Історіографія, що стосується пам'яток канівської групи, невелика, однак думки вчених істотно розходяться в її оцінці, як то: час існування, хронологія, статус серед інших локальних проявів Трипілля (Пассек 1949, с. 131; 1949а, с. 212; Мовша 1972; 1988, с. 86, 106—107; 1993, с. 42; Круц, Рижов 1985; Видейко 1987; Рижов 1993; 1999а, с. 60; 2000; Овчинников 2004; 2007; 2009; 2010; 2010а). Вирішення цих проблем стало можливим завдяки аналізу матеріалів і хронологічним шкалам, розробленим для сусідніх регіонів — Київського Подніпров'я (Круц 1977) і Буго-Дніпровського межиріччя (Круц, Ри-

жов 1985; Рижов 1993; 1999; 2000). Можливість простежити подальшу історичну долю «канівського» населення дають дослідження на Лівобережжі Дніпра (Бузян 1994; 1998). Нарешті, за поширенням знахідок канівської пластики запропонована модель впливів «канівського центру» на сусідні локальні утворення Трипілля (Якубенко 2000).

Окремішність канівського локального варіанту (поряд з володимирівсько-томашівським, чечельницьким, петренським та іншими варіантами ЗТК)² підтверджують доступні категорії артефактів, починаючи від регіональної специфіки і закінчуючи особливостями знакової символіки на керамічних виробках. Серед останніх наймасовішим є посуд із розписом — своєрідна «візитівка» канівських пам'яток і всієї ЗТК в цілому. Саме аналіз розписної кераміки дав підстави для виділення кількох типів пам'яток у канівському варіанті ЗТК, що відображують п'ять послідовних хронологічних фаз його розвитку (рис. 1), і можливість синхронізувати їх з певними етапами загальної періодизації Трипілля. Отже, виділено типи Валява (кінець В II), Переможенці (початок С I), Вільшана I і Новоселиця I (перша половина С I), Пекарі II (перша половина С I), Грищенці I (рубіж С I/С II), а загальні хронологічні межі канівської групи визначені від кінця В II до рубежу С I/С II включно.

Технологія канівської розписної кераміки має свої особливості, які одразу виділяють її на тлі виробів сусідніх локальних явищ Трипілля. Характерною рисою є використання озалізненних глин, які набували після випалу різних відтінків помаранчевого кольору. Особливістю гончарних мас, де використовувалися ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-опіснювачів, оскільки такі глини містили деяку частку алевритової домішки (Сайко 1984, с. 142—143). Остання — це переважно дуже дрібний пилоподібний пісок розмірами 0,1—0,3 мм і менше з окремими крупнішими піщинками.

Домішками, що не впливали на технологію виготовлення кераміки, можна вважати поодинокі зерна злаків, крихти шамоту, кровавика (гематиту) і шматочки вапняку. Розміри останнього різні — від дуже маленьких до 1,0 × 0,5 см. Наявність такої природної домішки чітко зафіксована у Валяві, хут. Незаможник, Переможенцях і пізнішій Вільшані I. Очевидно, що при підготовці маси та під час ліплення

ці фрагменти, як і зерна злаків, могли бути вилучені, але їх лишали або додавали в тісто навмисно, ймовірно, з міркувань ритуального характеру. Така технологія підготовки сировини застосована для 70—90 % всієї кераміки з канівських комплексів. Е.В. Сайко визначає час її появи у гончарстві Трипілля як кінець етапу В I (там само), і в регіоні поширення канівських поселень вона з'явилася в цілком завершеному вигляді. Витоки такої технології можна пов'язувати з населенням Подністер'я (Мовша 1984, с. 13).

Але в канівських колекціях є вироби й з іншими технологічними характеристиками. Зокрема, йдеться про добре відомий у межиріччі Південного Бугу і Дніпра варіант сировини, в якому основою гончарного тіста були «жирні» пластичні білі глини, переважно каолінітові. Остання в сирому вигляді жирніша, пластичніша, масна на дотик. Придатною для формовки та вдолого випалу без зсідання та розтріскування вона стає тільки після додання опіснювача у вигляді крупнозернистого піску, жорстви (найчастіше товчений граніт і кварц), а згодом і піснішої озалізненої глини. Кераміка після випалу набуває на зламі білого, жовтувато-сірого або світло-сірого кольору, а за змішування каолінітових і озалізненних глин — відтінків цеглястого з виокремленням кольору вкраплень або прошарків. Черепок має характерну шерехатість.

Початок використання гончарних мас на основі «жирних» глин із штучною домішкою кварцевого піску, зерен кварцу та жорстви Е.В. Сайко також фіксує від етапу В I (Сайко 1984, с. 140). У повністю сформованому вигляді така технологія сировини превалює в гончарстві пам'яток типу Володимирівка та зберігається в пізніших фазах володимирівсько-томашівського локального варіанту ЗТК. У канівських комплексах посуд, виготовлений з такої сировини, досить рідкісний або зовсім відсутній. Найбільший відсоток — до 4,3 %, зафіксований у Валяві та хут. Незаможник (площадка 2), відображає, ймовірно, інтенсивність контактів «канівців» із західними сусідами.

Поодинокими екземплярами представлені посуд, виготовлений або з озалізненої глини зі спеціально внесеною домішкою піску, або з каолінітових білих глин без штучного опіснювача. Найбільший відсоток подібних виробів — відповідно, 7,0 % і 2,8 % — зафіксований на хут. Незаможник, площадка 2. Можна припустити, що тут маємо справу зі спробою адаптації однієї технології до іншої.

² Надалі поняття «локальний варіант АК» і «локальна група» використовуються як рівнозначні.

Загалом випадки, де простежено проникнення одних технологічних традицій до інших, займають особливе місце в гончарстві канівського населення. В кераміці з Вільшани I простежені всі наведені технології, але переважає «канівська», яка становить 56,5 %. Це в комплексі з іншими категоріями археологічних матеріалів дає можливість віднести пам'ятку саме до канівської локальної групи, але як окремий тип. Опіснення озалізених глин через додання крупнозернистого піску простежено на 12,3 %, а застосування каолінових глин з аналогічним опіснювачем — 14,9 % посуду з розписом.

Новим для кераміки, ймовірно, всього «Західного Трипілля», є використання у Вільшани I гончарних сумішей з різним вмістом усіляких глин з доданням значної кількості низькотемпературного шамоту. Глини різних сортів змішували і в рідкому тістоподібному стані (можна побачити прошарки різних сортів), і додаючи в рідку масу шматочки слабковипаленої та підсушеної глини. Розмір шматочків шамоту різний — від найдрібніших до 13,0 × 9,5 × 7,0 мм. Співвідношення шамоту й основного тіста також різне. Вибір глини для виготовлення шамоту залежав від в'язкої складової гончарної маси — як правило, це інший сорт глини. Тобто, оскільки в'язучим компонентом переважно є озалізнені глини або ретельно вимішані суміші? палевих відтінків, то, відповідно, найчастіше використовувався шамот з «білої» глини і навпаки, але дуже рідко. Ще рідкіснішим є одночасне використання шамоту з «білої» та озалізненої глин. Іноді в гончарному тісті трапляються пісок або крихти вапняку. Частка таких виробів серед кераміки Вільшани I становить 16,3 %.

Таким чином, Вільшану I можна вважати своєрідною експериментальною лабораторією по впровадженню однієї технології в іншу. А це було можливо лише за переселення гончарів до зони, де панували інші технологічні традиції (Актуальные проблемы... 1999, с. 63—68). У нашому випадку маємо, ймовірно, впровадження «томашівської» технології в «канівську». Нині невідомі інші пункти з аналогічним керамічним комплексом і, вірогідно, їх не могло бути багато, зважаючи на специфіку давніх виробництв (там само, с. 52).

Формовка посуду, яку О.О. Бобринський відносить до так зв. субстратних, тобто найстійкіших, навичок гончарних технологій, що не реагують на критичні ситуації, а в адаптаційних процесах беруть участь немов в уповільненому режимі (там само, с. 66—67), робилася

вручну. Традиційно застосовували «кільцевий» або «клаптевий» способи ліплення. Особлива увага приділялася прикріпленню вінець, денця та ручок (докл. див.: Маркевич 1981; Цвек 1994). Завдяки застосуванню лабораторного обладнання вдалося визначити ознаки використання поворотного пристрою в кінцевій фазі формування виробів (Балановский, Сингатулин, Овчинников 2003, с. 150—156).

Поверхню посуду піддавали спеціальній поетапній обробці, до якої входили ангобування, нанесення орнаменту та лошіння. Зовнішня поверхня, а в мисок і внутрішня, добре заглажена та вкрита тонким шаром ангобу-обмазки червонувато-померанчевих відтінків. Ангобовану поверхню прикрашали темно-брунатним розписом, а потім ложили.

Випалювали розписну кераміку завжди в окислювальному середовищі, здебільшого рівномірно і за високої температури (700—900° С). Якість виробів висока, кераміка міцна, легка, черепок «дзвінкий». Але серед кераміки з низки поселень, які ми відносимо до найпізніших фаз канівської групи, є значний відсоток (понад 50 %) виробів низької якості — недовипалених, розрахованих, ймовірно, на короткочасне використання. Безперечно, це було наслідком порушення необхідних технологічних умов виготовлення, що в масштабах регіону може свідчити про кризу в керамічному виробництві напередодні розпаду канівського локального варіанту ЗТК.

Морфологічний аналіз має суттєве значення для з'ясування призначення керамічних виробів, а поєднання своєрідної форми з відповідними орнаментами є надійним джерелом для етнічних визначень. З огляду на те, що для розписного посуду всього «Західного Трипілля» нині є сталі визначення форм і орнаментальних схем, а найдетальніша класифікація морфолого-стилістичних ознак розроблена С.М. Рижовим (Рижов 1999а, с. 178—248), немає потреби докладно описувати кожний тип. Важливіше прослідкувати специфіку та динаміку розвитку наявних типів саме в канівських комплексах.

За основу для порівняльного аналізу ми взяли чотири колекції з різночасових пам'яток, кожна з яких відбиває певну фазу розвитку канівського локального варіанту ЗТК: Валява, хут. Незаможник³, Вільшана I і Пекарі II. Колекції нараховують по кілька сотень і більше одиниць посуду кожна і походять переважно з

³ Статистичні дані по хут. Незаможник уточнені порівняно з першою публікацією (Овчинников 2010а).

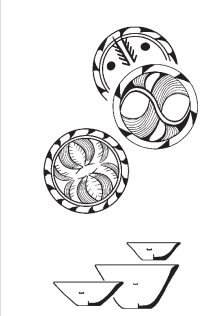

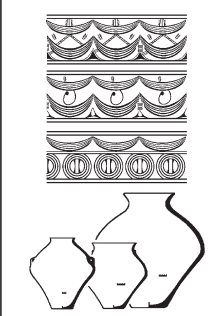
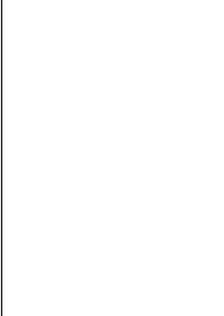
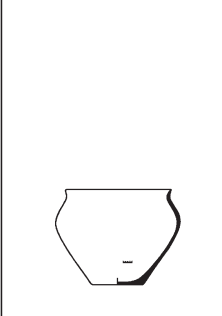
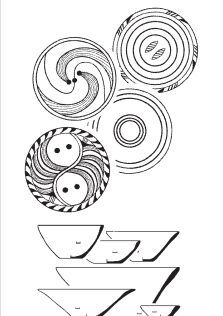
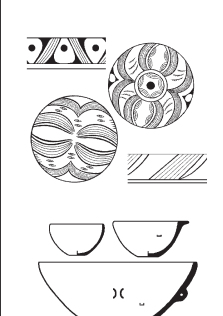
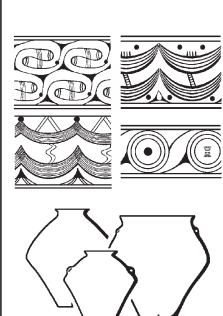
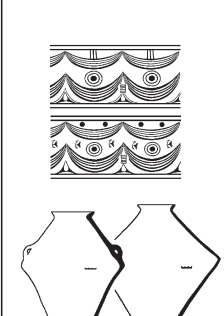
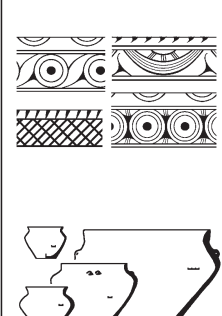
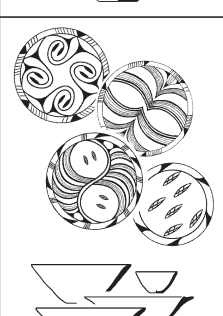
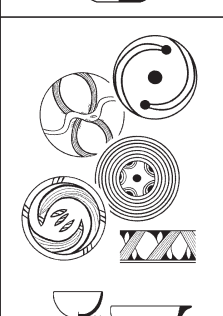
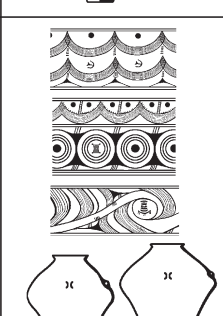
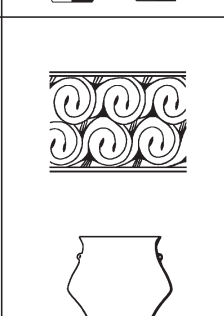
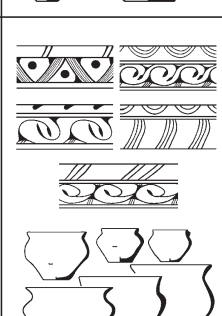

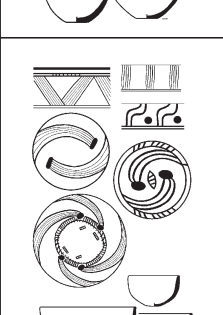
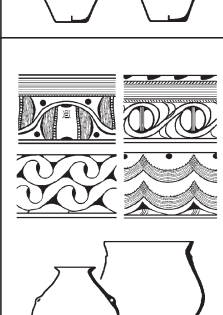
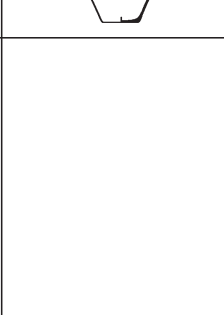
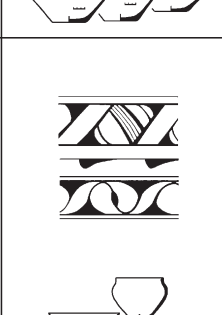

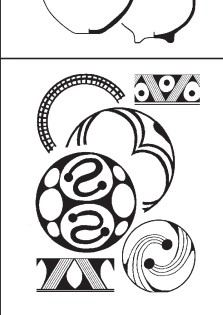
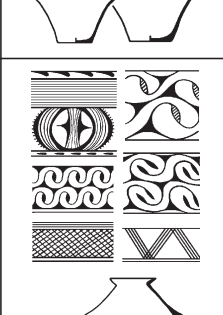
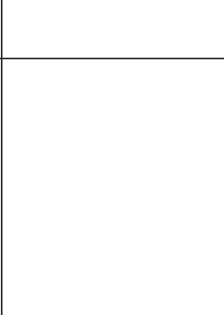
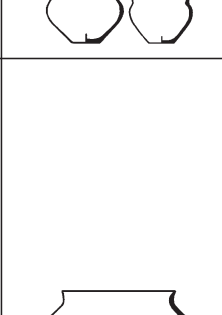
Фаза	Миски конічні	Миски сферичні	Сфероконічний посуд	Біконічний посуд	Горшки
5					
4					
3					
2					
1					

Рис. 1. Розписна кераміка канівського варіанту ЗТК, фази розвитку

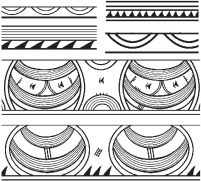

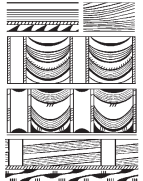

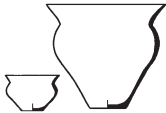
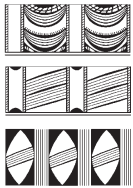

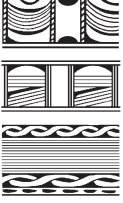

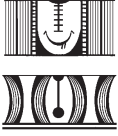

Фаза	Кратери	Кубки	Кубки великі	Кубкоподібний посуд	Амфори
5		 			
4		 			
3	 	 			
2	 	 	 	 	
1	 	 	 	 	

Рис. 1. Продовження

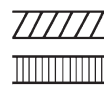

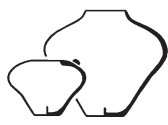

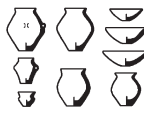

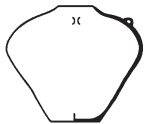
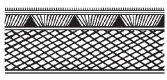

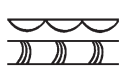

Фаза	Покришки	Грушоподібний посуд	Унікальні зразки	Мініатюрний посуд	Біноклеподібні вироби
5					
4					
3		 		 	
2	 	 	 		
1	 		 	 	

Рис. 1. Продовження

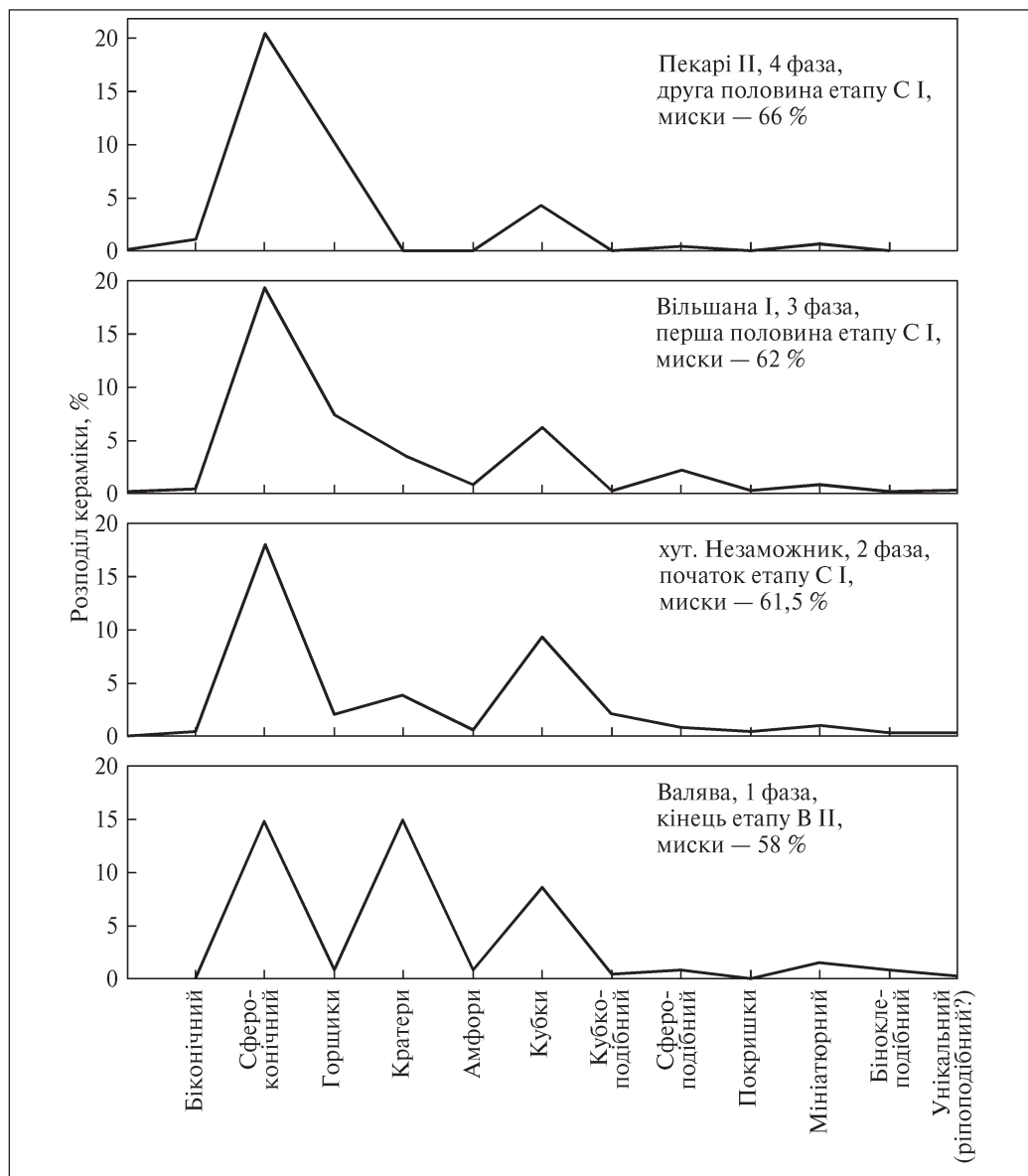

Рис. 2. Розподіл типів розписної кераміки канівського варіанту ЗТК

розкопаних об'єктів, що дало можливість зробити досить точні підрахунки.

За формою посуду поділяється на 13 типів: миски, посуд сфероконічної, біконічної, грушоподібної, ріпоподібної та біноклеподібної форм, горщики, кратери, кубки, кубкоподібні, амфори, покритки та мініатюрні копії. Деякі з них, своєю чергою, поділяються на підтипи і варіанти (рис. 1).

Миски завжди становлять найбільшу кількість посуду — в середньому 50—60 %. Переважають зрізано-конічної форми — від 38 % (Валява) до 56 % (хут. Незаможник, площадка 2, яма «а»). Меншою кількістю представлена напівсферична форма — від 8 % (хут. Незаможник) до 17—18 % (Валява, Пекарі II). Миски із зооморфними деталями у вигляді ніжок, букраніїв тощо —

рідкісні (не більше 2 %), а здебільшого зовсім відсутні. Ще рідкіснішою є так зв. «закрита» форма — лише 2 екз. (Петропавлівка, хут. Незаможник). Відзначимо, що частка мисок у комплексах і співвідношення їхніх підтипів доволі стали (рис. 2). Але на пізніх канівських пам'ятках стінки деяких конічних мисок набувають помітної опуклості, що наближує їх до півсферичних.

Друга за кількістю одиниць форма — *сфероконічний посуд*, серед якого виділяються великі вузькогорлі та широкогорлі зразки та малих розмірів. Для канівської групи вони традиційні, їхній відсоток досить стабільний, а морфологічні ознаки доволі стали. Простежено кілька тенденцій: зростання висоти розташування плічок, підкреслена опуклість стінок верхньої

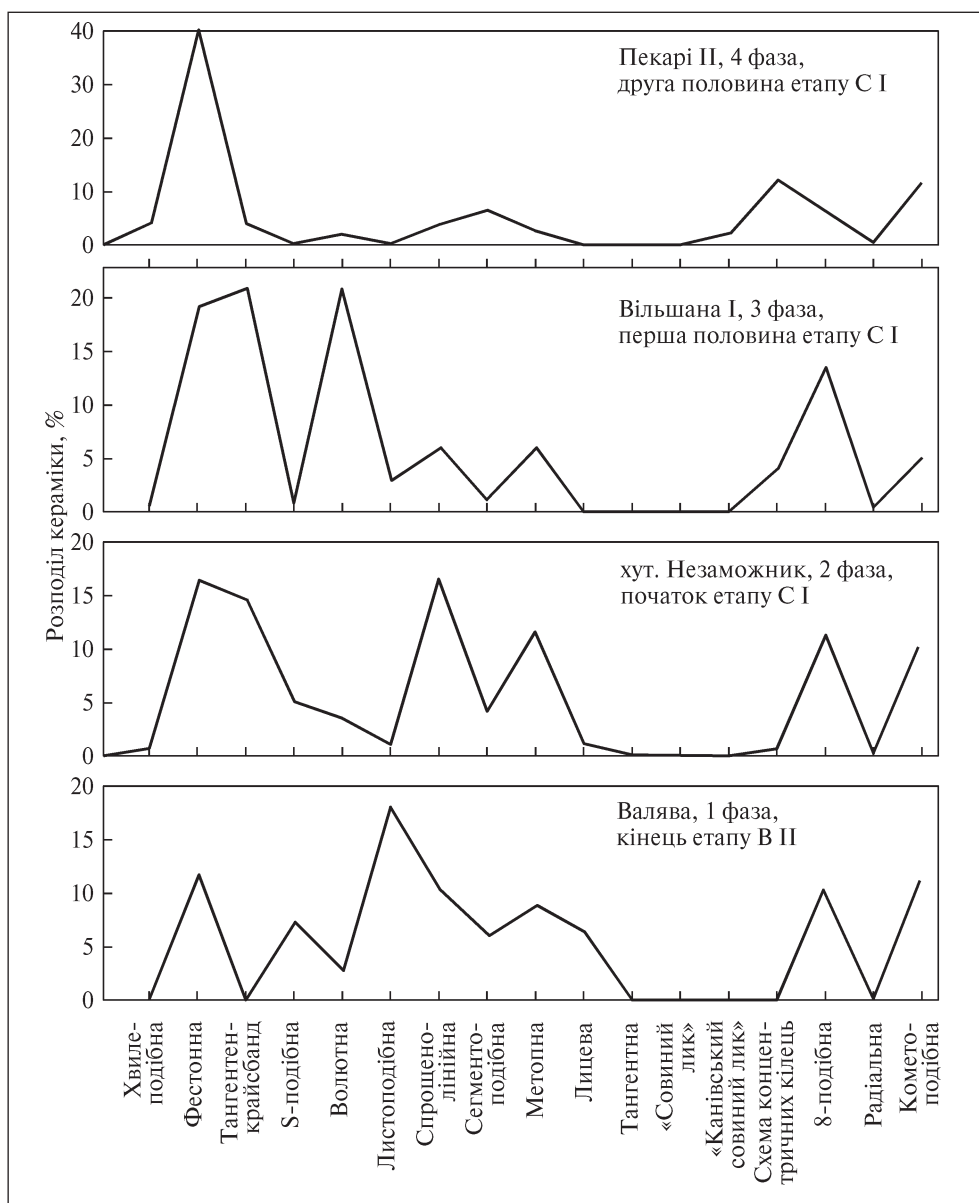

Рис. 3. Розподіл розписної кераміки канівського варіанту ЗТК за орнаментальними схемами

частини, поява плавно відігнутих вінець у пізніх комплексах.

Значне розповсюдження *біконічної форми* в «Західному Трипіллі» на етапі С I, спричинене змінами у техніці ліплення посуду закритих форм, майже не торкнулося канівських пам'яток. Тут біконічний посуд поодинокий і відомий або як «імпорт» (хут. Незаможник, Хлестунівка) з томашівських поселень, або як імітація місцевими майстрами «західних» зразків (Вільшана I, Пекарі II), або зовсім відсутній. Найбільший відсоток він становить у Пекарях II — 0,8 %.

Горщики характерні для всіх канівських комплексів. Простежена тенденція поступового збільшення їхньої кількості від ранніх фаз — 0,2 % (Валява) до пізніх — 10 % (Пекарі

II). Водночас з'являються горщики з невисокими вінцями кратероподібної форми (Канів-Новоселиця I, Пекарі II).

Кратери за формою близькі до горщиків, але мають високі лійчасті вінця, діаметр яких рівний або більший за діаметр плічок. Простежується поступове зменшення частки цієї форми від 15 % (Валява) до повного зникнення (Пекарі II). Очевидно, що горщики і кратери розглядали як близькі у функціональному та, вірогідно, семантичному сенсі, що призвело, врешті решт, до заміщення архаїчної форми (кратера) на «сучаснішу» (горщик).

Кубки — традиційна форма для кераміки «Західного Трипілля». Вони є в усіх фазах канівських пам'яток і становлять від 4,0 % (Пе-

карі II) до 10,6 % (хут. Незаможник, яма 5). Ця форма, мабуть, найчіткіше відбиває загальні тенденції морфології посуду завдяки невеликим розмірам і, ймовірно, високій значущості в обрядовій діяльності. У найраніших пам'ятках відомі лише кубки з плавним тюльпаноподібним профілем і низько розташованими плічками (Валява). Кубки другої фази вже біконічні, однак плічка знаходиться нижче 1/2 висоти посудини, хоча зрідка трапляється і тюльпаноподібна форма (хут. Незаможник, яма «б»). У першій половині етапу С I вони біконічні, а плічка піднята вже на 1/2 висоти посудини (Вільшана I, Канів-Новоселиця I). Пізніше, у другій половині етапу С I, спостерігаються відхилення від «канонічних» зразків — стінки у верхній частині набули опуклості або, навпаки, розташовані майже горизонтально. Та все ж більшість із них біконічні, зокрема і кубки великих розмірів. У фінальній фазі — рубіж С I/С II — дещо вертається архаїчна тюльпаноподібна форма (1 екз. з Гришенців I).

Інші морфологічні типи представлені набагато меншою кількістю. Різний і ступінь їхнього поширення в певних фазах.

Кубкоподібний посуд — сфероконічної форми з високими тюльпаноподібними вінцями — поодинокі трапляються до середини етапу С I. Найбільше його знайдено на хут. Незаможник, де він становить від 1,0 до 7,3 % в різних об'єктах. На поселеннях другої половини етапу С I така форма невідома.

Амфори рідкісні в канівських комплексах. На пам'ятках, де ця форма представлена найбільшою кількістю — 0,5—1,0 % (Валява, Вільшана I), амфори часто виконані за володимирівсько-томашівською технологією.

Грушоподібна форма також рідкісна. Посуд цього типу є в усіх фазах, але в дуже незначній кількості: 0,8—1,0 % (Валява, хут. Незаможник), близько 2,0 % (Вільшана I) і 0,2 % (Пекарі II).

Покришки представлені поодинокими знахідками. Виділено два підтипи — шоломоподібні та ступкоподібні. Остання форма, яка в Середній Наддніпрянщині більше відома в групі сіролощеного посуду, доживає до найпізніших фаз (Пекарі II).

Мініатюрні копії посуду, які, безперечно, пов'язані з обрядовою діяльністю, ми також розглядаємо як окремий морфологічний тип. Такі знахідки рідкісні, але трапляються постійно і становлять зазвичай 0,5 %. Іноді їхня кількість сягає 1,8 % (хут. Незаможник, яма «а»).

Біноклеподібний посуд також відносять до ритуального. У канівських пам'ятках знайдено

всього 7 екз. і лише у двох ранніх фазах (Валява, Петропавлівка, хут. Незаможник).

Ріноподібна форма виділена нами для канівської кераміки попередньо. Це приземкуватий посуд з високою конічною шийкою, який можна вважати унікальним. По одному екземпляру його знайдено для кожної з чотирьох фаз, форма істотно трансформувалася в часі.

Основними орнаментальними схемами канівської кераміки є: фестонна, «тангентенкрай-сбанд», меандрова (в трьох варіаціях — S-подібна, листоподібна та волютна), спрощено-лінійна, сегментоподібна, метопна, «лицева», з концентричних кіл, хвилеподібна, радіальна, кометоподібна, 8-подібна та дуже трансформований «совиний лик» («канівський совиний лик»).

Кометоподібну і 8-подібну схеми використовували в оформленні мисок, хоча першою бувають прикрашені і чашоподібні розтруби біноклеподібного посуду. За ранніх фаз обидві схеми посідали кількісно приблизно рівні позиції, близько 10,0—12,7 % і 11,0—12,5 %, відповідно. Співвідношення змінюється, починаючи від середини етапу С I. Зокрема, у Вільшані I зменшується частка «комет» — 5 %, а 8-подібна схема становить 12 % (рис. 3).

Саме тоді в оздобленні мисок починає активно застосовуватися *схема концентричних кіл* — 4 % (Вільшана I). Трапляється вона і на кубках, але рідше. Ще актуальнішою вона стала в другій половині етапу С I, де становить 13 % (Пекарі II). Тоді ж зменшується відсоток 8-подібної схеми — 6,5 %, а кометоподібна представлена 13 %.

Спрощено-лінійна схема об'єднує кілька варіацій, створених мінімальною кількістю елементів. Ці варіації використовували і як самостійні схеми, і як доповнення до інших. Трапляються вони на посуді практично всіх форм, на мисках тощо. В канівських колекціях спрощено-лінійна схема займає досить вагоме місце, особливо, за ранніх фаз — від 11 % (Валява) до 17 % (хут. Незаможник). Надалі її частка зменшується до 6 % (Вільшана I) і 4 % (Пекарі II).

Фестонну схему широко застосовували в оформленні основного орнаментального фризу на посуді закритих форм. На мисках, із внутрішнього боку вінець кратерів, сфероконічного посуду тощо «фестони» були додатковим елементом. Іноді вони прикрашали і зовнішню сторону напівсферичних мисок. Цю схему можна вважати основною для канівської групи. Починаючи від появи локальної групи, коли «фестони» вже становили 12,7 % (Валя-

ва), їхня частка неухильно зростала, сягаючи 41 % на останніх фазах (Пекарі II).

Меандрова схема добре відома в канівських розписах у всіх фазах. Вона трапляється не тільки на посуді закритих форм, а іноді й на мисках і «біноклях». Однак ступінь використання певних варіацій меандру різний. Так, частка *S-подібної варіації*, представлена у Валяві 7,9 %, на хут. Незаможник зменшується до 5 % і, наближуючись до мінімуму у Вільшані I, повністю відсутня в Пекарях II. «*Волюти*» — спіралі з листоподібним закінченням — є в усіх фазах у незначній кількості. Несподіване зростання зацікавленості у волютній варіації спостерігається у Вільшані I, де вона сягає 20 %. У той же час у Каневі-Новоселиці I «волюти» з'явилися на мисках. Тут відбулася трансформація парних «волют» у вертикальні біконічні фігури, що розділяють фриз «канівського совиного лику». До волютної близька *листоподібна варіація* — коли дві спіралі, розташовані назустріч одна одній, з'єднані листоподібною фігурою. Провідна у Валяві (19 %) надалі вона представлена дуже невиразно та відсутня в Пекарях II. У пізніх фазах деградовані елементи «волют» іноді були задіяні в інших схемах як додаткові.

В оздобленні кубків використовували *метопну* (для малих форм) і *сегментоподібну* (для великих форм) схеми. Враховуючи досить стабільний відсоток кубків, частка цих схем — 2—10 % і 1—5 % — напряму залежить від кількості цих форм у колекціях, а також від ступеню їхньої збереженості. Поодиноким є оформлення метопами вінець кратера (Валява).

«*Лицеву*» *схему* можна віднести до найрідкісніших. Досить виразно вона представлена у Валяві — 6,4 % — та відома лише на синхронних їй пам'ятках і трапляється навіть на мисках. Надалі вона швидко зникла з канівської кераміки.

Схема «тангентенкрайсбанд», майже невідома у Валяві, в першій половині етапу С I посіла одне з провідних місць у розписі посуду закритих типів — 15—20 %. У пізніх фазах її частка знижується до 4 %.

Тангентна схема, яка посідає провідне місце в орнаменталі посуду томашівської групи, на канівських пам'ятках відома лише за поодинокими імпортом звідти.

Хвилеподібна і радіальна схеми також представлені рідко, але на виробих місцевого канівського походження.

Схема «совиний лик» в її класичному вигляді в орнаментах посуду канівської групи неві-

дома, хоча її окремі елементи — концентричні кола з чорним у центрі — використовували досить часто. Схему, де ці елементи розташовані в одному горизонтальному фризі та розділені вертикальними бітрикутними фігурами (трансформовані «волюти»?) ми назвали «канівський совиний лик». Його бітрикутні фігури мають дещо спільне з відомими антропоморфними зображеннями з Петрен, Бринзен і Бернашівки. Антропоморфне зображення з останньої також розташоване в схемі «совиний лик», розділяючи композиції з концентричних кіл (Ткачук 1993, с. 97, рис. 8, 5).

«*Канівський совиний лик*» вперше з'явився в середині етапу С I і вже в Пекарях II становить близько 2 %. Найчастіше він комбінується з «фестонами». Основна композиція — концентричні кола з чорним у центрі — може бути вписана в інші схеми (фестонну, трансформований «тангентенкрайсбанд») як окремий елемент. Розповсюдження «канівського совиного лику» співпало з піком популярності схеми концентричних кіл. Можливо, що обидві вони сприймалися як стилістично і навіть семантично близькі.

Як окрема підгрупа розписного посуду розглядаються вироби, аналогічні за технологією виготовлення, але прикрашені візерунками із заглиблених ліній, поверхня між якими пофарбована в темно-червоний колір. Їхня кількість незначна — до 0,1 %, і така кераміка трапляється в ранніх фазах. Найтиповішою можна вважати грушоподібну форму. Декор у вигляді заглиблених жолобчастих або прокреслених ліній, скомпонованих у хвилясті стрічки по чотири та більше, відзначається недбалістю та недосконалими прийомами виконання. Часто він нанесений гребінцем аналогічно «розчосам» на «кухонних» горщиках. Останній прийом виявлений на низці поселень (Валява, Петропавлівка, хут. Незаможник, Городище II Вільшанське). Всі ознаки наочно свідчать про відмирання заглибленої техніки орнаменталі, що і відбулося на пізніших поселеннях регіону.

Окрім композицій, що створюють основу сюжету, в орнаментах є й самостійні мотиви, що доповнюють його або постають як окремі знаки, не пов'язані з основною композицією. Виділяються краплеподібні мотиви по краю вінця, зафарбовані кола, напівовали або овали, півмісяць, лінзоподібні фігури, заштриховані скісними рисками, іноді з повздовжньою лінією посередині («колосок», «зернина», оригінальні заштриховані овали з Бобриці), короткі відрізки смужок, заповнені поперечни-

ми короткими рисками — так зв. «драбинки», короткі лінії з поперечними рисками у вигляді «гребінця», стилізовані зображення рослини у вигляді перевернутої «ялинки». Дуже характерні для канівської кераміки стилізовані зображення тварин («собаки»). Найбільше деталізовані походять з Квіток I, Переможенців і Новоселиці I.

До прикметних виключно канівській кераміці мотивів можна віднести так зв. «роз'єднане деревце» з двох коротких вертикальних відрізків з короткими «гілками», що по обидва боки відходять догори навкіс. Починаючи з Новоселиці I, воно є частим елементом у орнаментах посуду з канівських пам'яток. Як варіант цього мотиву можна розглядати один відрізок з аналогічними «гілками», але тільки з одного правого боку — «одностороннє деревце» (Пекарі II).

Додамо, що протягом етапу С I кількість окремих знаків-символів у орнаментальних схемах збільшується, сягаючи піку в Пекарях II. Кількість посуду, оздобленого зафарбованими колами, «колосками», півмісяцями з «війками», зооморфними зображеннями зростає вдвічі-втричі. Ймовірно, що подальшим розвитком цих мотивів була поява «роз'єданого деревця» з третім центральним відрізком-«стовбуром» (Грищенці I).

Таке підвищене використання максимальної кількості знаків-символів є характерним для прикордонних локальних угруповань, відбиваючи таким чином напруження та кризи суспільств (Ткачук 1993, с. 98). Саме це явище ми спостерігаємо на кераміці канівських поселень другої половини етапу С I.

Аналіз розписного посуду надає можливість деякою мірою вирішити питання взаємостосунків канівського та володимирівсько-томашівського населення. Кількісні показники, наведені С.М. Рижовим, указують на менший відсоток мисок на тлі канівської групи: володимирівська група 18—19 %, небелівська 46 %, томашівська 33 %. У них ширший асортимент форм. Домінує біконічна — від 7 % у небелівських до 22 % у томашівських фазах. Досить сталим відсотком на всіх фазах представлені амфори (2,3—5,8 %), грушоподібний посуд (2,7—5,8 %), покритишки (1—3 %), «біноклі» (від 2,0—2,6 % на ранніх до 0,7 % на пізніх фазах) (Рижов, 1999а, с. 407, рис. 108; с. 412, рис. 113).

Спостерігаються й розбіжності між групами за орнаментацією. Тенденції у розвитку оздоблення посуду володимирівсько-томашівського варіанта ЗТК вказують на провідну роль 8-подібної та спрощено-лінійної схем у оформ-

ленні мисок. На посуді закритих форм «фесто-ни» актуальні лише на ранніх фазах. Надалі їхня кількість не перевищує 5 % і знижується до мінімуму наприкінці етапу С I. З меандру провідне місце обіймає S-подібна варіація і лише від середини етапу С I її змінюють «волюти». Саме останнім можна пояснити несподівано високий відсоток «волют» у Вільшані I, мешканці якої мали контакт з томашівським населенням у той час. «Лицева» схема представлена в усіх фазах (6—16 %), а «тангентенкрайсбанд» (4—5 % у небелівських і першій томашівській фазах) швидко змінилася «тангентами». Нарешті, «совиний лик», наявний від часу Володимирівки, існує пізніше лише в класичному вигляді і представлений від 2 % до десятих відсотка (там само).

Але попри простежені відмінності у морфолого-стилістичних характеристиках у канівському та володимирівсько-томашівському варіантах ЗТК помітні спільні тенденції. Це вже згадане зближення конічної та півсферичної форм мисок, а також зменшення з часом числа морфологічних типів, збільшення кількості горщиків за рахунок кратерів тощо. Ці зміни були зафіксовані у найпізніших томашівських пам'ятках (Круц, Рижов 1985, с. 52).

Отже, в розписній кераміці канівської групи наочно простежуються локальні особливості. Це демонструє і асортимент морфологічних типів, і надання переваг певним орнаментальним схемам. Провідне місце серед орнаментів займає фестонна схема. Активно використовували «тангентенкрайсбанд» і окремі варіації меандру. У пізніх фазах широко застосовується схема концентричних кіл, з якою перегукується «канівський совиний лик», що виник з окремих елементів раніших орнаментів (рис. 3).

Самобутність і поступовий розвиток канівської кераміки ще переконливіше ілюструють зміни в наборі морфологічних типів посуду, який різко скорочується в другій половині етапу С I. У пізніх канівських комплексах домінує сфероконічний посуд і горщики, а такі форми як біконічна, грушоподібна, амфори та інші наявні в мінімальній кількості або їх зовсім немає (рис. 2).

Нарешті, технологія виготовлення канівської кераміки (безумовно, з урахуванням регіону розповсюдження) виключає її змішування з керамічними виробами сусідніх локальних явищ, зокрема володимирівсько-томашівського варіанту ЗТК. Тільки одна спроба поєднання технологій, що відбулася у Вільшані I, була короткочасною і, як видно, невдалою — нині відома лише одна пам'ятка такого типу.

В подальшому розвиток канівської кераміки йшов самостійно, а її наявність фіксується в Середній Наддніпрянщині навіть після розпаду групи на рубежі етапів С I/С II.

Наприкінці висловлюємо щирі подяку колегам-трипільцзнавцям В.О. Круцу, С.М. Рижо-

ву, М.Ю. Відейку за надані консультації. Загалом, представлена праця навряд чи була б здійснена без проведеного ними кропіткого аналізу матеріалів сусідніх регіонів Наддніпрянщини та Буго-Дніпровського межиріччя, до результатів якого автор постійно звертався.

Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. — Самара, 1999.

Балановский А.В., Сингатулин Р.А., Овчинников Э.В. Новые подходы к изучению керамики трипольской культуры // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 2001 году. — Саратов, 2003. — 5. — С. 150—156.

Бузян Г.Н. Новые поздне трипольские памятники на Левобережье Днестра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V в. н. э. Мат-лы Межд. археолог. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 70—73.

Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Переяславська земля і світ людини. Мат-ли конф. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 4—7.

Видейко М.Ю. Каневская группа трипольских поселений // Современные историко-археологические исследования. — К., 1987. — С. 61—66 (Деп. в ИНИОН АН СССР 2.02.1989, № 36853).

Видейко М.Ю. Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днестре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. — V век н. э.: Мат-лы межд. археолог. конф. — Тирасполь, 2002. — С. 60—62.

Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.

Круц В.А. Поздне трипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

Круц В.О., Рижов С.М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія. — 1985. — 51. — С. 45—56.

Маркевич В.И. Поздне трипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981.

Мовша Т.Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілья // Археологія. — 1972. — 5. — С. 3—23.

Мовша Т.Г. Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. — 1984. — 45. — С. 10—23.

Мовша Т.Г. Томашевская локальная группа Трипольско-кукутенской общности // Studia Praehistorica. — 1988. — 9. — С. 84—110.

Мовша Т.Г. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур) // ЗНТШ. — 1993. — Т. ССХХV (Праці історично-філософської секції). — С. 24—58.

Овчинников Е. Трипільська культура на Канівщині // Трипільська цивілізація у спадщині України. Мат-ли та тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 110-річчю відкриття трипільської культури. — К., 2004. — С. 288—299.

Овчинников Е.В. Трипільське поселення біля с. Валява (до питання про походження пам'яток канівської локальної групи) // Кам'яна доба України. — К., 2005. — 7. — С. 201—210.

Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросья (етапи В II—С I). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 2007.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы Кукутень-Триполья // Раннеземлеробские культуры Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми, дослідження. Мат-ли Міжн. наук.-практ. конф. — Умань, 2009. — С. 33—49.

Овчинников Е.В. «Кухонна» кераміка канівського та володимирівсько-томашівського локальних варіантів Західного Трипілья: порівняльний аналіз // Актуальні проблеми археології. Тези Міжн. наук. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 22—23.

Овчинников Э.В. Расписная керамика каневской группы «Западного Триполья» (по материалам поселения хут. Незаможник) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Матеріали та дослідження. — К., 2010а. — С. 18—26 (Серія «Археологія і давня історія України». — 3).

Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М., 1949 (МИА. — 10).

Пассек Т.С. Пороська археологічна експедиція за 1945 р. // АП. — 1949а. — 1. — С. 209—222.

Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1999.

Рижов С.М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело. Дис. ... канд. істор. наук // НА ІА НАНУ, 1999а. — Ф. 12, № 789.

- Рыжов С.М.* Расписная керамика томашовской группы трипольской культуры // *Stratum plus*. — 2000. — № 2. — С. 459—473.
- Рыжов С.М.* Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля на території України // О. Ольжич. *Археологія*. — К., 2007. — С. 437—477.
- Сайко Э.В.* Техническая организация керамического производства раннеземледельческих культур // *Studia Praehistorica*. — 1984. — 7. — С. 131—152.
- Ткачук Т.М.* Знакова система Трипільської культури // *Археологія*. — 1993. — № 3. — С. 91—100.
- Ткачук Т.М.* Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток // ЗНТШ. — Львів, 2002. — Т. 244. — С. 89—114.
- Цвек Е.В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // *Ремесло эпохи энеолита—бронзы на Украине*. — К., 1994. — С. 55—95.
- Якубенко О.О.* Трипільська розписна пластика з розкопок В.В. Хвойки в Середньому Подніпр'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію. До 150-річчя від дня народження. — К., 2000. — С. 125—148.

Надійшла 10.02.2011

Э.В. Овчинников

РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА КАНЕВСКОЙ ГРУППЫ КУКУТЕНЬ-ТРИПОЛЬЯ

Поданы результаты анализа расписной керамики одного из локальных вариантов «Западного Триполья» (ЗТК) — каневской группы, проведенного с максимальным учетом признаков — технологических, морфологических и стилистических.

К технологическим особенностям относится использование ожелезненных глин, где отощителем служила естественная примесь пылевидного песка. Такое сырье использовано для 70—90 % керамики. Обжигалась расписная керамика всегда в окислительной среде (700—900 °С), приобретая разные оттенки оранжевого цвета. Качество изделий высокое, черепок крепкий, легкий. Однако в позднейших поселениях более 50 % керамики имеет низкое качество, плохо обожжена и рассчитана, возможно, на кратковременное использование. Это может объясняться кризисом гончарного производства накануне распада каневской группы.

По форме посуда делится на 13 типов: миски, сосуды сфероконической, биконической, грушевидной, реповидной форм, горшки, кратеры, кубки, кубковидные, амфоры, крышки, биноклевидные предметы и миниатюрные копии сосудов. Некоторые из них, в свою очередь, делятся на подтипы и варианты. Доминирующей формой является сфероконическая, для большинства форм типичны округлые плечики. Биконичность и острореберность не имела широкого распространения и характерна, в основном, для кубков.

Основными орнаментальными схемами для каневской керамики являются: фестонная, «тангентенкрайсбанд», меандровая (ее вариации: S-образная, листовидная, волютная), упрощенно-линейная, сегментовидная, метопная, «лицевая», схема концентрических кругов, волнообразная, радиальная, кометообразная, 8-видная, очень трансформированный «совиный лик» («каневский совиный лик»). Ведущее место занимает фестонная схема, активно использовали «тангентенкрайсбанд» и отдельные вариации меандра. В поздних фазах широко применялась схема концентрических колец, с которой перекликается «каневский совиный лик». Сочетание окраски отдельных зон поверхности с декором в виде углубленных линий встречается только на ранних памятниках. Количество такой посуды меньше десятой доли процента. Все признаки свидетельствуют об отмирании углубленной техники, что и происходит в поздних фазах.

Отдельные знаки-символы служат дополнениями к основной схеме. Кроме широко распространенных закрашенных кругов, линз, полумесяцев и т. п., часто встречаются изображения «летающего пса». Появляются мотив «разделенное дерево» и его разновидности — «однобокое дерево», «разделенное дерево» с третьей центральной линией-«стволом».

Сравнительный анализ каневских и владимировско-томашовских керамических изделий показывает их самобытность и обособленность. Выявлены и общие тенденции, достигающие пика на поздних фазах. Это минимизация в наборе форм и орнаментальных схем, перенасыщение схем отдельными знаками-символами. Последнее является обычно отражением напряженности и кризисного состояния обществ, в нашем случае — каневского и владимировско-томашовского. Таким образом, наглядно представлен процесс развития керамических комплексов обоих локальных вариантов «Западного Триполья» как параллельный и синхронный, длящийся с конца этапа В II и на протяжении всего этапа С I.

E.V. Ovchinnikov

PAINTED CERAMICS OF KANIV GROUP OF CUCUTENI-TRYPILLYA

Presented are the results of the analysis of Kaniv group, one of local variants of the «Western Trypillya», conducted with the maximum consideration of indications: technical, morphological, and stylistic.

Technological peculiarities include the usage of iron-rich clays, where natural admixture of fine sand was a leaner. Such raw material was used in 70—90 % of ceramics. Painted ceramics was always burned in oxidant layer

(700—900 °C), and obtained various tints of orange colour. Products quality is high; the crock is solid and light. However, in the latest settlements, more than 50 % of ceramics were of low quality, bad burned and perhaps were considered for a short-term usage. It is probably explained by the crisis in pottery production on the eve of the Kaniv group collapse.

Based on their forms, the vessels are divided into 13 types: bowls, pear-shaped vessels and vessels of sphericon, biconical, and napiform shapes, jugs, craters, cups, cup-shaped vessels, amphorae, lids, binocular-shaped objects, and miniature copies of vessels. Some of them, in their turn, are divided into sub-types and variants. Sphericon form dominates; rounded shoulders are typical for most of the forms. Biconical and sharp-edged forms were not widely used and were peculiar mostly for cups.

Main ornamental schemes for Kaniv group ceramics are the following: festoons, «Tangentenkreisband», meander (its variants: S-like, leaf like, and volute), linear simplified, segment-shaped, metope-shaped, «facial», concentric circles scheme, wave-like, radial, comet-like, figure-eight shaped, heavily transformed «owl's face» («owl's face of Kaniv»). Festoon scheme is the leading one; «Tangentenkreisband» and some meander variations widely used. Scheme of concentric circles, which have something in common with «owl's face of Kaniv», was widely used in the late phases. Combination of painting on certain zones of surface with the deep lines decoration is known only from the early monuments. Number of such vessels is less than tenth of a percent. All the features testify for the deep technique fading, which happened in the late phases.

Certain signs-symbols accomplish the main scheme. Besides the widely spread painted circles, lenses, crescents, etc., depictions of a «flying dog» were often used. A «divided tree» motif and its variants «one-sided tree», «divided tree» with the third central line, «a trunk», appear.

Comparative analysis of Kaniv and Volodymyrivka-Tomashivka types of ceramic production shows their originality and insulation. General tendencies which reach the pick in the late phases are determined. They are the minimization in set of forms and ornamental schemes, oversaturation of schemes with some signs-symbols. The latter usually reflects the tension and the crisis state of societies, in our case, Kaniv and Volodymyrivka-Tomashivka groups. Consequently, a development process of ceramic complexes of both local variants of the «Western Trypillya» is vividly presented as parallel and synchronous, and lasting since the end of the B II stage and during all the C I stage.

М.І. Ніколаєв

ХРОНОЛОГІЯ ДЕКРЕТУ НА ЧЕШТЬ ПРОТОГЕНА НА ГРУНТІ СИНХРОНІЗАЦІЇ ЕПОНІМНОГО КАЛЕНДАРЯ ОЛЬВІЇ

Синхронізація епонімного календаря дозволила деталізувати соціально-політичну історію Ольвії ранньоелліністичного часу, зокрема запропонувати хронологічну модель подій декрету на честь Протогена.

Ключові слова: Ольвія, просопографія, соціально-політична історія, лапідарні написи, декрет на честь Протогена, датування, синхронізація епонімного літочислення.

Майже два сторіччя не припиняється дискусія щодо хронології визначної лапідарної пам'ятки античності — ольвійського декрету на честь Протогена (IOSPE, I², № 32; далі — Декрет; див.: Латышев 1887; Книпович 1966; Каришковський 1968; Виноградов 1989; Шукін 1989; Русяєва 1993; Бруяко 1999; Отрешко 2009; Снитко 2010 та ін.). Навіть лунають голоси, що датування цього документу, ймовірно, ніколи не буде уточнене (Андреева 2004).

Але інструментарій науки поповнюється, і методика її вдосконалюється. Зокрема, на підставі синхронізації (в першому наближенні) епонімного календаря Ольвії (IOSPE, I², № 201;

далі — Каталог: рис. 1) створені основи ольвійської родової просопографії IV—I ст. до н. е., а традиційні методи датування лапідарних написів Ольвії (палеографічний, мовний, формулярний) доповнив просопографічний, за яким датування написів провадиться на ґрунті хронології персонажів цих написів і/або їхніх родичів-предків, сучасників, нащадків (Ніколаєв 2008; 2010). Зазначимо, що просопографія застосовувалася для датування Декрету й раніше. Однак недоліком багатьох попередніх досліджень було уявлення про Декрет і Каталог як про синхронні документи (Ніколаєв 2010).

Таким чином, мета цієї статті — подальша деталізація соціально-політичної історії Ольвії в ранньоелліністичний час і вивчення хроно-